

О ДОГАЂАЈИМА У ЦРНОЈ ГОРИ У ПРВОЈ ГОДИНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА 1941—1942 (ДОКУМЕНТИ, ИЗЈАВЕ, ОЦЈЕНЕ И СТВАРНОСТ)

Смисао овог разматрања јесте жеља да се упозори на потребу за свестраним сагледавањем догађаја из НОР-а и да им се дају оцјене на бази потпуне анализе свих елемената који карактеришу одређену ситуацију и догађај. Оцјене без свестране анализе дају о догађајима погрешну, неодговарајућу слику. Такве слабости могу се отклонити једино научним, аргументованим тумачењем и оцјењивањем догађаја из НОР-а. Чини ми се да у доста случајева до сада није улаган напор у том смислу. Радије се прибјегава понављању оцјена, које су настале у одређеним околностима, када због непознавања свих елемената није било могуће вршити анализе, па су због тога дате једнострано и не гарантују објективност.

На основу таквих поступака у раду, дешава се да неке оцјене о тринаестојулском устанку у Црној Гори 1941. године као и о повлачењу партизанских снага са тог подручја средином 1942. полазе од тога да су неуспјеси и тешкоће НОР-а у првом реду плод субјективних фактора. Најчешће се у вези са тим помињу: неправилна процјена ситуације од стране КПЈ у Црној Гори, несналежење, неблаговремено и неадекватно реаговање на сваку конкретну ситуацију, секташтво, лијева застрањивања, погрешно постављање организација КПЈ у појединим ситуацијама, пријем у Партију оних који то нијесу заслужили, што је имало за посљедицу да су они у тешким ситуацијама издавали и слично. Често се истиче да је искривљавана правилна партијска линија, па је због тога долазило до пораза и неуспјеха.

Убијеђен сам да је овакво оцјењивање догађаја из НОР-а и револуције неправилно и неприхватљиво, због тога што је једнострано. Наиме, дају се оцјене а не помиње се непријатељ, који је, када се ради о рату, о сукобу двију страна, незаобила-

зан елеменат код анализе, процјене ситуације, доношења закључака и давања оцјена. Давати оцјене о поступцима у рату а заборављати непријатеље — највећа је грешка која се може направити. У ствари, то је апсурд са становишта историје и објективног расуђивања.

Ради се о субјективистичким оцјенама које су једном дате па се по инерцији повлаче и понављају, тако да послије другог понављања почињу дјеловати као „тачне“. Оне се могу исправити једино анализом објективних фактора који су дјеловали на ситуацију у одређеном времену и простору. Покушаћу да укажем на неке од тих оцјена и на њихову једностраност и нетачност.

Ево неких примјера на које конкретно мислим:

1. — У књизи „Ослободилачки рат народа Југославије 1941 — 1945“ књ. I на страни 131 пише: „Неуспјех код Пљеваља имао је тешких политичких последица по даљи ток НО борбе у Црној Гори. Настала је криза устанка. Народ се деморалисао, а у партизанским јединицама је дошло до знатнијег осипања бораца“.¹

Последице о којима се овдје говори нијесу наступиле због неуспјеха код Пљеваља, нити непосредно послије тог неуспјеха. Оне су наступиле много касније, а непосредан узрок су им били други чиниоци, у првом реду непријатељ.

На страни 133 пише: „Централни комитет КПЈ је 22. децембра, после свестране анализе развоја устанка у Црној Гори, поново упутио опширно писмо Покрајинском комитету за Црну Гору, у коме је указао како на постигнуте успехе, тако и на слабости и грешке у спровођењу линије ЦК КПЈ. Али криза устанка се није могла пребродити, па је почетком 1942. дошло до још теже ситуације“.²

У вези са овом оцјеном треба примјетити да прије 22. децембра 1941. године није наступила криза, већ је настала касније, и то у првом реду због снаге непријатеља, а не само због неспровођења линије ЦК, о чему ће касније бити ријечи.

Даље, у истој књизи, на страни 190 и 191, пише: „У том писму (мисли се на писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942. године — примједба Б. Ђ.) је констатовано да су слабости и грешке партијске организације — искривљавање правилне политичке линије ЦК КПЈ и неправилно руковођење партијским организацијама и масама у Црној Гори — главни и основни узрок тешког стања, а да су сви остали пропусти, недостаци и грешке, војне или друге природе, само секундарног значаја...“

С обзиром на непријатељску офанзиву у источној Босни, и на потребу за што бољим обезбјеђењем слободне територије у

¹ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941 — 1945*, књига I стр. 131.

² Исто, стр. 133.

рејону Шавника у северном делу Црне Горе, где су се налазиле болнице и аеродром припремљен за пријем помоћи из Совјетског Савеза, требало је да се Главни штаб више оријентише према Колашину, а по могућности и да га заузме, и да се у Пипере и Бјелопавлиће, Љешанску нахију и Куче убацују лакопокретна одељења, која би из позадине нападала четнике и тамо стварала своја упоришта. Међутим, ове мере Централног комитета и Врховног штаба дошле су касно: четници су већ били ухватили корена у народу и војнички се толико ојачали, да их је постојећим партизанским снагама, које су се осипале, било немогуће уништити или спречити њихово даље ширење³.

Тако је схватио и оцијенио ситуацију овог времена писац цитираног текста. Он сматра да су мјере ЦК и ВШ дошле касно, иначе конкретна ситуација је нудила могућности да ситуацију ријешимо у своју корист, тј. да потучемо четнике и уништим их. Четничко-сепаратистичка коалиција постала је нераздвојни дио снага окупатора. У оној ситуацији било је немогуће уништити посебно њих, јер су се они приликом сваког неуспјеха склањали у гарнизоне код окупатора. Због тога су констатације које се понегдје срећу: „нијесу успјели уништити четнике“ или „нијесу успјели спријечити њихов развој“ тачне, али су задаци о уништењу четника били нереални. То је показао развој догађаја све до краја рата. Оваква гледања и ставови нијесу усамљени, већ се понављају у низу радова.

2. — У трећем тому „Нових прилога за биографију Јосипа Броза Тита“ Владимир Дедијер, на страни 210, пише: „Ти рецидиви стаљинизма појављивали су се и 1942. године у Црној Гори, па чак и у Словенији, што је довело до нашег привременог повлачења из тих крајева. Нема сумње, да је томе било узрок схватање да је дошла друга фаза револуције“⁴.

Нема сумње да се оvdје тврди да су рецидиви стаљинизма, тј. курс на другу фазу револуције, узрок нашег привременог повлачења, средином 1942. године из Црне Горе, Санцака и Херцеговине. Као логичан закључак из овога могло би се извести да смо ми у том периоду, на том терену, имали посла са непријатељем од кога смо били далеко јачи, потпуно надмоћнији, и да смо могли радити све што смо хтјели, па је главни узрок што смо морали напустити овај терен погрешна политика, секташтво, курс на другу етапу.

Даљи логичан закључак би морао бити да смо курсом на другу етапу испровоцирали појаву четника који су морали устати на самоодбрану због наших поступака који су били на линији провођења пролетерске револуције.

Мислим да би и најповршнија анализа оне ситуације указала на сасвим другу ствар, на то да је основни узрок био неп-

³ Исто, стр. 190 и 191.

⁴ Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, стр. 210.

ријатељ и његова надмоћност у односу на нас. Показала би да не постоји такве исправне политичке линије, нити тако идеалног њеног спровођења, који би нама помогли да онемогућимо непријатеља да нас у оној ситуацији потисне са оне територије.

Интересантно је овдје напоменути да се овакав критериј оцјењивања догађаја из НОР-а нигдје не примјењује, сем у случају Црне Горе, у тринаестојулском устанку и средином 1942. године. За потискивање наших снага из Србије, крајем новембра 1941, нико не каже да је плод субјективних пропуста и грешака, иако их је, наравно, и тамо, било. Тешкоће у које је НОП запао услед непријатељских офанзивних дејстава, у првој половини 1943. године, нико не објашњава субјективним слабостима, као ни све офанзиве непријатеља и осеке устанка широм земље, нико то не објашњава на начин на који се објашњавају сличне ситуације на тлу Црне Горе. Свуда су непријатељ и његова снага основни фактор, сем у Црној Гори, гдје су основни фактор грешке, тј. субјективне слабости.

Овакве оцјене су дате послје рата, а ослањају се на оцјене које су дате у рату. Међутим, те оцјене из рата даване су на бази недовољног познавања снага и могућности непријатеља, па је он због тога и потцјењиван. Осим тога, снага непријатеља се није могла промијенити њеним сувишним истицањем, па би такав поступак у оној ситуацији могао имати неповољне посљедице на расположење снага НОП-а. Насупрот томе, у тим оцјенама било је нужно и корисно указивати на наш рад и поступке, јер су то били елементи на које смо могли и морали непрекидно утицати, да бисмо се лакше носили са непријатељем. Тиме се донекле могу схватити и објаснити мањкавости и пропусти у оцјењивању у ратним условима. Међутим, данас кад разматрамо ова питања, са циљем њихове оцјене и указивања на њихов историјски значај, морамо све елементе у потпуности размотрити, у њиховој узајамној повезаности, и тако их оцјењивати.

3. — У Зборнику докумената НОР-а⁵, том II, књига 5, страна 50, докуменат број 14, — писмо Иве Лоле Рибара Бевцу од 7. јула 1942. — пише: „Кад се уз то дода неразумевање односа између Партије и војске, фактичко, 'прејакхивање' Партије од стране штабова и срозавање руководеће улоге Партије — у коју су неконтролисано примани туђи елементи (а чињеница је да се показало и да чистка у Партији у Црној Гори још 1939. није била темељито извршена) који су или издали или саботирали у тренутку кризе — биће ти јасно до каквих је то последица морало довести. Вељко и Милутин за три месеца (март—јуни) правилне политике могли су само да донекле спрече штетне последице“.⁵

⁵ Зборник докумената НОР-а, том 5, књига V, стр. 50.

У вези са овом оцјеном рекао бих сљедеће: Не постоји ни један податак у документима, нити у литератури, да су у Партију примани туђи елементи, а нарочито не у толиком броју, који су касније издали и тиме проузроковали штетне посљедице које су наступиле у Црној Гори средином 1942. године, тј. наше повлачење. Ја не знам за такав случај, иако ми је ситуација доста добро позната. Уколико је и то евентуално неки такав појединац, то се никако не може уопштити, нити се тиме може објаснити ондашња ситуација.

Није јасно о каквој се чистки ради у организацији 1939. године. Тада је кажњено неколико појединаца у вези са Петком Милетићем, али то није била никаква чистка, односно како смо схватили чистку. Потпуно је јасно да та чистка, односно њена мањкавост, нема никакве везе са збивањима у првој половини 1942. године у Црној Гори.

Помиње се као доба правилне политике (март—јун) када су у Црној Гори били Вељко и Милутин, „који за тако кратко време нису могли да спрече штетне последице“. Могу само рећи да је то наивно и нестварно гледање, тим прије што се зна да су средином тог „златног“ доба (март—јун), почетком априла, спаљени Озринићи и Загарач, што је најдрастичнији примјер неправилног рада. Због тога је тврдња коју је Рибар изнио у писму Кардељу од 7. јула 1942. године несхватљива, нарочито када се зна да је већ 28. јула, иако није имао никаквих нових обавјештења, написао сљедеће у вези са потребом енергичне борбе против секташтва: „Што се тиче Црне Горе сами другови Вељко и Милутин морали су добити укор са оваквом формулацијом: „Што нису успели да обезбеде спровођење правилне линије ЦК“, затим смењен је читав ПК, реорганизовано војно руководство и воде се истраге поводом личних одговорности појединих одговорних другова“.⁶

По свему изгледа да је Рибар оваквим приказивањем ситуације хтио да чува углед представника ЦК, па кривицу пребацује на потчињене. Овакво гледање би се могло схватити као однос у војсци: „старија команда је увијек у праву“, а сваки пропуст и неуспјех долази као посљедица грешака потчињених. Са тог становишта посматрано, овакво гледање би, за ратне услове, могло наћи бар неко оправдање. Међутим, он не пише писмо за јавност, већ за члана Политбироа ЦК, па је ипак чудно да у њега уноси толико произвољности и ствари које се не могу доказати.

И овдје се нигде не помиње непријатељ, нити непремостиве тешкоће са којима је НОП био суочен у оном моменту. Виде се само туђи елементи, неспровођење линије Партије, издаја и погрешке од прије рата.

⁶ *Зборник докумената НОР*, том 2, књига V, стр. 135.

4. — Навео бих још један примјер који показује како смо процјењивали и схватали (боље рећи: не схватали) ситуацију. Ради се о писму Моше Пијаде од 23. III 1942. године које је упутио Врховном команданту. Тамо стоји:

„Извештаји са сектора Колашин—Мојковац све су гори. Чини ми се да има места сваком страховању. Упркос томе да смо им преносили све ваше наредбе и директиве, да смо им слали непрекидно директиве и савете у истом духу, све је отказало, и људство и командни састав. Уместо да опкољавају, свуда су се давали опкољавати, свуда су наседали препадима и преварама. Остали без муниције и за аут(оматска) оруђа и за пушке, а остали без морала.

Никаквог плана, никакве сарадње; четници ратују на партизански начин, а наши као војске које се не сналазе у таквом ратовању“. („Зборник докумената НОР“, том II, књ. 3, док. бр. 71, стр. 191.)

Из овог извјештаја се види да је слато доста упутстава, директива и наређења од свих командних инстанци, али је све отказало, нема планова ни сарадње, тактика извођења дејстава није цјелисходна. Испало би као да је ситуацију било могуће преокренути у корист НОП-а, али је затајио субјективни фактор. Непријатељ се не узима у обзир, нити се о њему говори — као да је ријеч о сасвим споредном елементу.

Сада бих покушао да у најкраћим цртама изнесем оно што сматрам да би за ову ситуацију требало рећи о непријатељу, који је био основни узрок и главни разлог наших невоља и неуспјеха. Почео бих од почетка.

Познато је да је непријатељ НОП-а у Црној Гори био окупатор и домаћи издајници — четници и сепаратисти. Кад је ријеч о окупатору, мислим да нема потребе много објашњавати какву су војничку снагу представљале земље фашистичке Осовине и њихови сателити Бугарска и Мађарска, и какве су биле њихове могућности у односу на НОП Југославије у првој половини 1942. године. О снази окупатора на овом сектору биће касније ријечи.

У овом периоду је нарочито био ојачао и представљао значајну снагу у борби против НОП-а четнички покрет. Овај покрет је оформљен на основама идеолошких опредјељења и политичких интереса и схватања великосрпске буржоазије. Он је представљао њене интересе и борио се за њене циљеве. Уз то је уживао подршку оних кругова у иностранству — на Западу — код којих су уживали гостопримство краљ и избјегличка југословенска влада. Дугорочни класни интереси владајућих кругова поклапали су се са интересима југословенске буржоазије.

По инструкцијама енглеске обавјештајне службе у планинама Србије (на Равној гори), последије капитулације Југославије,

остављен је Дража Михаиловић, са задатком да се не предаје окупатору, да окупи око себе групу официра и других једномишљеника, да се повезује са официрима и другим личностима из осталих крајева Југославије, да не изводе никакве акције против окупатора, да чекају и раде у духу упутстава која ће добијати.⁷

Као што се види, четнички покрет се зачео на бази конкретних чинилаца и сопствене логике.

Устанак против окупатора, који је започела КПЈ, потпуно је изненадио окупатора, избјегличку владу, њене заштитнике у иностранству и четнике у земљи. Четници су добили задатак да покушају да уђу у редове устанка, да се ставе на његово чело и каналишу га у правцу који ће одговарати политици династије и буржоазије. Када им то није успјело, добили су задатак да нападну снаге НОП-а, па када су тучени од наших снага, онда су потражили заштиту под скутом окупатора и тиме ступили у отворену издају. У ствари оваквим поступком буржоазија и њена војска — четници — само су наставили своју политику против КПЈ, која је започела „Обзнамом“ 1920. године, настављена диктатуром од 1929. и касније прогонима комуниста свакаким мјерама са циљем њиховог уништења. НОП, на челу са КПЈ, водећи борбу против окупатора морао је истовремено водити борбу против свих оних који су се ставили у његову службу.

На линији организовања и јачања четничког покрета, Врховна четничка команда је 15. октобра 1941. године именовала мајора бивше југословенске војске Ђорђија Лашића за команданта четничких снага у Црној Гори и дала му конкретне задатке и упутства за даљи рад.⁸

Командант италијанских трупа у Црној Гори Пирцио Би-роли успио је да ублажи антагонизам између четника и сепаратиста, иако су супротности међу њима и даље остале, и да их приволи на заједничку борбу против НОП-а. У новембру 1941. године одржано је на Цетињу савјетовање обију квислиншких група, на коме је заузет став о нужности заједничке борбе у циљу уништења комуниста и угушивања НОП-а. Том приликом је формиран и Главни национални одбор на Цетињу.⁹

То је било вријеме када је у Црној Гори устанак поново почео да се распламсава, последице осеке која је наступила услед јулско-августовске офанзиве окупаторских трупа на снаге НОП-а у Црној Гори. Снаге НОП-а су тада контролисале велики дио територије Црне Горе, изузимајући градове са најближом околином и у почетку узане појасеве у зони неких комуникација. Та чињеница је донекле ограничавала акцију на формирању

⁷ Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд 1979.

⁸ *Зборник...*, том 3, књига IV, докуменат бр. 467.

⁹ Милија Станишић, *Плиме и осеке прве године НОР-а и револуције у Црној Гори*, Центар за марксистичко образовање, Никшић 1984, стр. 65.

четничко-сепаратистичког покрета, иако су они у градовима и њиховој околини имали све услове за рад.

Друга половина новембра 1941. године за снаге НОП-а у Црној Гори протичала је у знаку формирања јединица Црногорског НОП одреда за операцију у Санџаку, као и у формирању партизанских јединица по читавој територији. Кад су наше јединице пошле у напад на Пљевља, једна делегација црногорских четника, на челу са Павлом Ђуришићем, пошла је у штаб Драже Михаиловића. У то вријеме пада неколико значајних догађаја који су имали негативан утицај на рад снага НОП-а, а веома позитиван на рад четничког покрета. Негативан утицај на снаге НОП-а и њихов рад вршио је пораз наших снага у Србији и њихово повлачење у Санџак, као и неуспио напад на Пљевља 1. децембра 1941. године. Истовремено, то су били позитивни елементи који су ишли на руку стварању и размаху четничког покрета, који је и до тада био врло интензиван. Размаху четничког покрета много је у том периоду помогла пропаганда избјегличке владе у Лондону у њихову корист и признање и свесрдна помоћ Енглеза — западних савезника. У овој ситуацији четнички покрет је уживао помоћ и подршку и окупатора и западних савезника, што је било од пресудног значаја за његов развитак.

Насупрот повољној позицији четничког покрета, када је у питању међународни положај, ситуација НОП-а била је тада сасвим супротна. НОП тада јавно није признавао нико у свијету, нити му пружао ни моралну нити икакву материјалну помоћ. Западни савезници су у 1942. години посредно, помажући четнике, били објективно против НОП-а у Југославији. Совјетски Савез је због својих државних разлога, у односу са Западом, такође био потпуно пасиван у односу према НОП-у. Вршио је на НОП негативан утицај, подстичући га да сарађује са четницима, да се не заоштравају односи са четницима и сл. Моћна средства информисања западних савезничких сила ширила су лажи, приписујући четницима нашу борбу против окупатора. Дража Михаиловић је у једној депеши дао својим потчињеним овакву директиву: „У погледу сузбијања комуниста ширите застрашујуће гласове. Измишљајте све могуће јер се комунисти стварно налазе у распадању, а ви додајте што вам год падне на памет, према месним приликама. Јавите да их је Стаљин осудио на смрт пошто су троцкисти, а они су осудили Стаљина“.¹⁰

Све је ово НОП-у стварало политичке и војне тешкоће. НОП је морао поднијети огромне жртве док није успио да докаже (а то је било много касније) да су четници издајници, слуге окупатора, а да се у Југославији бори против окупатора само Народноослободилачка војска, под руководством КПЈ.

¹⁰ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, стр. 446.

Међународна афирмација НОП-а Југославије као једине снаге која се бори против фашистичке Осовине била је његов огроман успјех. То је увелико олакшало нашу ситуацију и у политичком и војничком погледу. Овај моменат је веома значајан за оцјену ситуације о којој је ријеч, јер ми тада нијесмо били признати. НОП Југославије је у том периоду спознао и схватио сву тежину и дубину оне мисли Марка Миљанова коју је изразио ријечима: „Сам је човјек жалосно створење“.

Крајем децембра 1941. године, враћа се у Црну Гору Павле Ђуришић са потпуним упутствима за рад на развијању четничког покрета и са разрађеним директивама у новонасталој ситуацији. Он је донио и наређење четничке Врховне команде о мобилизацији у редове четника свих обвезника бивше југословенске војске. Тиме је почео процес веома интензивног стварања и организовања четничког покрета. Под окриљем окупатора, они су несметано радили и организовали се у градовима са околином (Пљевља, Пријепоље, Бродарево, Бијело Поље, Беране, Андријевица, Подгорица, Даниловград, Никшић, Цетиње, а дијелом и у приморским мјестима, од Улциња до Херцег-Новог). То је био велики простор на коме је живио знатан број становништва а присуство окупатора и његова свестрана помоћ пружали су идеалне услове за рад. То су четници максимално искористили, боље рећи: то је окупатор вјешто водио, да би себи обезбиједио што боље услове за борбу против НОП-а.

Почетак 1942. године обиљежен је настављањем интензивних, свеобухватних припрема окупатора и квислинга за систематску општу офанзиву на снаге НОП-а у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, гдје је тада била највећа слободна партизанска територија.

Крајем децембра, у исто вријеме када је у Црну Гору дошао Павле Ђуришић, са задацима које је добио од своје Врховне команде, у Црну Гору су се вратили из Рудог Пеко Дапчевић и Бајо Секулић, са писмом ЦК КПЈ за ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. Писмо ЦК, а нарочито усменим објашњењем ставова писма, наговјештен је скори почетак друге етапе револуције. Развијајући свој рад на линији такве поставке, партијска организација у Црној Гори и Херцеговини направила је низ секташких иступа, лијевих грешака, које су утицале на сужавање базе устанка и знатно припомогле четничкој пропаганди у борби против НОП-а, а самим тим и олакшале им посао на линији развоја већ захукталог покрета. Овдје желим напоменути да се четнички покрет развијао, и да би се истом јачином наставио развијати, ма како и ма шта ми радили. Јер непријатељ је већ имао разрађен план да нас уништи (успио је само да нас потисне са ове територије), без обзира на то шта ћемо ми урадити. То су му омогућавали услови, о којима ћу нешто касније рећи.

Већ у јануару 1942. године непријатељ је пријешао у офанзиву. У врло кратком року, овладао је беранским и андријеви-

чким срезом и потиснуо наше снаге уз масакр неколико десетина заробљених бораца. У вези са овом ситуацијом, неопходно је рећи да је ово урађено, временски гледано, раније него је стигла, као линија Партије, директива о отпочињању друге етапе. Овакав поступак непријатеља непобитно доказује његове намере и циљеве, да огњем и мачем уништи НОП. Овај наступ требало је да буде опомена свима да ће бити немилосрдно ликвидан свако ко не прихвати њихов подухват и борбу. То, с друге стране, даје могућност да се боље оцијени какву и колику улогу у ондашњем развоју ситуације можемо приписати секташтву и грешкама, за које се, на многим мјестима, каже да су основни узрок наших неуспјеха и разлог за привремено напуштање територије.

Наше грешке су само припомogle непријатељу, а нијесу никако нити подстакле нити омогућиле његово настојање да нам нанесе привремени пораз.

Указао бих на један моменат који се мора узети у обзир када се разматра и оцјењује ова ситуација. Тешко је било преломити у свијести људи да се са пушком у руци мора обрачунавати са комшијом, рођаком, дотадашњим пријатељем, који се ставио у службу окупатора. Први сукоб са четницима многи наши борци су тешко доживљавали. То је касније било много лакше, постепено је постало и потпуно нормално, али у оном тренутку то је био значајан моменат који је негативно дјеловао на развој догађаја. Требало је дати тешке жртве да би се схватило да другог пута нема. Обично се за ту ситуацију каже: није добро процјењивана, није се енергично дејствовало, није стигла на вријеме помоћ у перспективним снагама и томе слично. Можда од свега тога има понешто, а нарочито нецјелиходног ангажовања и оно снага којима смо располагали, али је ипак најважније то што ми у оном тренутку нијесмо располагали довољним снагама, ни по броју ни по степену организованости, да бисмо се успјешно могли супротставити непријатељу. Поставља се исто тако питање: Да ли је такве снаге било могуће до тада створити и оспособити за извршење задатака које смо ми хтјели и жељели да постигнемо? Убијеђен сам, а и пракса је то показала, да ми то нијесмо могли.

Припремајући се за општу офанзиву против снага НОП-а у Црној Гори, италијански окупатор је одлучио да сепаратисте и четнике чврсто повеже и да сви заједнички крену у борбу. За стварање четничко-сепаратистичке коалиције Пирцио Бироли је добио сагласност и једне и друге стране, па је 7. марта 1942. године створен заједнички „национални фронт“ са Блажом Ђукановићем на челу. За команданте сектора одређени су: Крсто Поповић, сепаратиста, и Бајо Станишић, четник.¹¹

¹¹ Милија Станишић, н. дј.

На линији припрема за офанзиву, непријатељ је развио врло живу и вјешто организовану дјелатност у нашим јединицама и у нашој позадини на слободној територији. Такву активност му је омогућавао знатан број активних лица бивше југословенске војске и државних службеника, који су наредбу Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. године схватили као своју обавезу.¹² Нико не може знати колико су ти елементи одржали састанака на слободној територији и у нашим јединицама, колико је ту крстарило курира, каквим су се све везама и средствима служили. Ово се не може знати због тога што писмених трагова они нијесу остављали, нити су, из разумљивих разлога, писали своје успомене и сјећања. Али се на основу каснијег развоја ситуације може тврдити да је та активност била велика. Ми смо ту њихову активност ту и тамо осјећали, али је, с обзиром на њихов метод рада, то било тешко доказати, па и уколико смо предузимали одређене мјере кажњавања — нијесмо увијек били у стању и да их објаснимо. То нам је доносило одређене тешкоће и стварало политичке проблеме, иако смо у суштини, у много случајева, били у праву, само што је у оним условима било тешко „тјерати правду“ која би задовољила јавност. Нужно је, такође, истаћи и чињеницу да смо ми потцијенили и опасност од четничког покрета и његову снагу.

У то вријеме у Црној Гори је издавано „Саопштење Главног штаба“ у коме су објављивани спискови оних који су стријељани као слуге окупатора и народни издајници, а завршавали су се обавјештењем: „Наставиће се“. Та саопштења су затим сурово свједочанство политичке нзезрелости и израз секташтва. Тада је у Црној Гори делегат ЦК и Врховног штаба био Иван Милутиновић, па се њему ово с правом ставља у кривицу као драстичан политички пропуст. Такав поступак политичког и војног руководства у Црној Гори не може се ничим правдати.

У циљу да будемо што објективнији, морамо рећи да објављивање у часописима и билтенима КПЈ имена оних који су кажњени или стријељани није започело у Црној Гори. Познато је да је у партијском органу „Пролетер“ постојала рубрика „Искључени из Партије“ у којој су именовани искључени. Такав случај имамо у неколико бројева „Пролетера“ од 1935. до 1940. године, а то су бројеви: април—мај 1935, септембар 1936, јун, јул, август, септембар и децембар 1937, мај 1939, април—мај 1940, (напомињем да нијесам успио прегледати све бројеве „Пролетера“ од 1938, 1939. и 1940. године).

Исто тако, у билтенима Главног штаба НОПОЈ, касније Врховног штаба, имамо рубрику „Осуђени на смрт као издајници“ у Билтену број 5 од 8. септембра 1941, у „Билтену“ од 1. октобра 1941 „Осуђени од народног суда“, у „Билтену“ од 10. октобра 1941. године „Казне над народним непријатељима“ и у

¹² Зборник... , том 3, књига IV, стр. 456.

„Билтену“ од 20. X 1941. године „Казне над народним издајницима“. Касније „Билтен“ није издаван све до Фоче, фебруара 1942. године. Као што се види, Милутиновић је имао на шта да се угледа, а црногорско је оно „Наставиће се“, што и јесте углавном основни политички промашај.

У фебруару и марту 1942. године непријатељ наставља са офанзивом, коју су четници започели у јануару, а брижљиво је и систематски припремали од дана када су се огласиле прве устаничке пушке у јулу 1941. године.

Ми у току рата о припремама окупатора нијесмо много расправљали, нити смо често имали довољно података да бисмо их процјењивали, а, што је још горе, понекад наша историографија ни послје рата није поклањала дужну пажњу том питању. Догађаје третирамо као да су се припреме за њих одвијале спонтано и без плана. Због тога нам се и дешава, као што је случај са ситуацијом о којој је ријеч, да занемаримо непријатеља, па извјесне небитне елементе прогласимо за битне, основне, главне.

Посебно велику слабост НОП-а у том периоду, а и прије и послје њега, представљао је недостатак организоване обавјештајне службе. Ми смо најчешће сазнавали о намјерама непријатеља онда када их он почне испољавати, кроз њихову реализацију, напад на наше снаге. То је имало за последицу недостатак нужних елемената за правилну процјену ситуације и за планирање конкретних, адекватних поступака.

Наше снаге су се у тој офанзиви нашле у великим невољама и непремостивим тешкоћама. Непријатељ је за предстојећу офанзиву заузео сљедећи распоред: у полазним рејонима за операције ка југу на линији Сарајево — Хан Пијесак — Дрињаца и на десној обали Дрине били су концентрисани њемачка 718. дивизија и 737. пук 717. дивизије, као и 8—10 усташко-домобранских батаљона; на територији Херцеговине, укључујући јадранску обалу од Метковића до Боке Которске, биле су распоређене дивизије 6. италијанског корпуса — укупно њих 6; у Црној Гори и Санџаку налазиле су се италијанске снаге (под називом Трупе ди Монтенегро од 6 дивизија, распоређених у гарнизонима: Пљевља, Пријеполје, Бродарево, Бијело Поље, Беране, Андријевица, Плав, Гусиње, Подгорица, Даниловград, Никшић, Цетиње, и у приморским мјестима од Улциња до Херцег-Новог.¹³ Са ове кружне основице непријатељ је предузео напад на снаге НОП-а у југоисточној Босни, Санџаку, Црној Гори и Херцеговини. Развој ситуације ускоро је показао да је он јачи од нас, али ми то нијесмо на вријеме и довољно схватили, па су због тога и наша дејства погрешно постављана и усмјеравана.

Руководства НОП-а су објашњавала, и упорно инсистирала на томе, да су наши неуспјеси, који су се огледали у сталном губљењу дјелова слободне територије, као и знатног броја људ-

¹³ Перо Морача, 1942. преломна година НОР-а, стр. 101.

ства, плод недовољне одлучности, неенергичности, организационих слабости, а они који су ситуацију посматрали са мало већег одстојања приписивали су такав развој ситуације издаји и слабостима у редовима КПЈ, што не може издржати никакву критику. — Једноставно, ми онда нијесмо видјели и нијесмо могли схватити да је непријатељ јачи од нас и да немамо нити снаге нити средстава да му се успјешно супротставимо.

Непријатељ је у односу на снаге НОП-а био, нарочито бројно и технички, несравњено јаче. У прољеће 1942. године на територији Црне Горе, Санџака, Херцеговине и југоисточне Босне налазиле су се сљедеће окупаторске дивизије: италијанске „Пуље“ (дјелови), „Венеција“, „Пустерија“, „Алпи Граје“, „Ферара“, „Таро“, „Емилија“, „Месина“, „Марке“, „Мурђе“, „Каћатори деле Алпи“ и „Тауринензе“; затим 718. њемачка дивизија и 737. пук 717. дивизије, као и до двије усташко-домобранске дивизије.¹⁴

Дивизија „Венеција“ располагала је са 11.700 пушака, 850 пиштоља, 280 пушкомитраљеза, 80 митраљеза, 151 минобацачем, 8 топова и 24 хаубице. Дивизија „Тауринензе“ имала је око 15.000 војника и официра, а дивизија „Каћатори деле Алпи“ око 12.000. У просјеку, дивизије су бројиле по 13.000 војника, што значи да је у 12 дивизија било око 145.000 војника, а уз њих још најмање око 15.000 припадника осталих јединица непосредно потчињених команди 6. армијског корпуса и Команди црногорских трупа. Укупно — око 160.000 војника.¹⁵ Снаге Њемаца су бројиле око 15.000 војника, а толико су бројиле и усташко-домобранске јединице. Четничко-сепаратистичке снаге, по слободној процјени, у почетку офанзиве бројиле су око 15.000 војника, а на крају око 30—35 хиљада, јер су се из дана у дан бројно повећавале, углавном присилном мобилизацијом. Укупно су снаге непријатеља бројиле око 220.000 војника. То је била највећа концентрација окупаторских снага на једној територији у току НОР-а до тог доба. Ове јединице окупаторских снага нијесу биле комплетно ангажоване у борбама, већ само њихови дјелови, али су све биле спремне, као резерва, да у случају потребе одмах ступе у дејство.

Снаге НОП-а су на територији Санџака, Црне Горе и Херцеговине на почетку непријатељске офанзиве бројиле око 20—25 хиљада војника, сврстаних у територијалне јединице, чете и батаљоне. Током одвијања дејстава, тај број се постепено смањивао, да би крајем априла у Црној Гори била формирана 24 ударна и 1 омладински батаљон, у просјеку јачине 200 бораца, укупно око 5.000.¹⁶ Двије пролетерске бригаде (I и II) имале су око 2.000, бораца, а у Херцеговини, Санџаку и југоисточној Бо-

¹⁴ Исто.

¹⁵ Ернест Висхаупт, *Борба против устаничког покрета у југоисточном простору*, Војно историјски гласник, број 34 из 1952. г.

¹⁶ Владо Стругар, *Југославија 1941—1945*, стр. 92.

сни могло је бити око 3.000 бораца, што значи да су цјелокупне снаге НОП-а на том простору износиле око 10.000 бораца.

Непријатељ је имао боље наоружање, доста муниције, обиље одјеће и обуће, уредну и обилну исхрану, добро санитарско обезбјеђење, погодну операцијску основицу за напад. Снаге НОП-а су биле слабо наоружане, са мало муниције, са оскудном исхраном (која се из дана у дан погоршавала, док се није дошло у ситуацију потпуне глади), без одјеће и обуће, уз потпуну немогућност санитарског збрињавања. Оне су држале ледом и снјегом оковане положаје, док је непријатељ користио градове који су омогућавали солидне услове за смјештај и одмор, а имао је толико снага да их је могао и смјењивати.

Навео бих на овом мјесту само неке дјелове извјештаја из којих се види очајно стање материјалног обезбјеђења наших јединица.

У писму Врховном штабу од 9. марта 1942. године, Бајо Секулић пише: „Напомињем да су четници врло добро наоружани, углавном италијанским оружјем. Муницију не штеде. Имају доста аутоматског оружја (пушкомитраљеза, митраљеза) и бацача, док ми у свему томе оскудијевамо. Већ се осјећа оскудица муниције у великој мјери. . . Глад увелико жара и то је тежак проблем који се пред наш покрет поставља. У овом крају се једе мљевена реса и шашина. У Прекобрђу се килограм шашине (окласина) плаћа 10 лира. И реса је већ скоро потрошена и сада се трага за липовом кором. У таквој ситуацији, наравно, и наша војска мора да гладује“.¹⁷

У извјештају Врховном штабу од 30. априла 1942. године, Иван Милутиновић и Милован Ђилас, између осталог, пишу: „Наш најтежи проблем јесте проблем исхране. Тај проблем се своди на проблем жита. . . проблем жита не можемо решити без помоћи са стране, и то у првом реду ваше. . . Али, другови, та војска неће бити ни добра војска, уколико не буде имала хлеба. . . А наше потребе су огромне. Можете мислити колико треба да троши војска од 3.000 људи. Већ има јединица које не добијају хлеба. Тако се неће моћи још дуго ићи. . . Бојимо се да не дође до најгорег: да не евакуишемо војску због тога што је не можемо прехранити. . . Тако стоји стање са прехраном. Ово питање може за нас постати врло критично, за нашу војску. . .

По нашем мишљењу би било од велике важности за наше даље подухвате, ако би се ви одржали још у Босни. Ако не бисте у томе успели, потребно је да нас обавестите о вашим даљим намерама, јер би, природно, и наша ситуација била измењена, па би било на своме месту да и ми нешто предузмемо на време, било у смислу пребацивања снага да не чекамо уништење и распад. . .“¹⁸

¹⁷ Зборник. . . , том 3, књига IV, докуменат бр. 70.

¹⁸ Зборник. . . , том, 3, књига III, докуменат бр. 51.

Командант и политички комесар Четвртог ударног батаљона Никшићког НОПО у извјештају од 15. V 1942. године овако описују ситуацију у свом батаљону: „Наша настојања да политичким радом, дискусијама, састајањима и тако даље, разбијемо ово попуштање морала у нашем батаљону наилазе мјестимице на равнодушност и безвољност ударника. . .

Здравствено стање код већине ударника не задовољава и изгледају изнурени и слаби. Побољшањем исхране зло би се увелико излечило“.¹⁹

Начелник Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку у свом писму од 20. V 1942. године извјештава: „Нарочито напомињем да је глад највећи непријатељ наших јединица, та неман је физички просто сатрла наше батаљоне и довела у питање њихову употребљивост и егзистенцију уопште. Посљедице глади су очигледне, и ако на вријеме не предузмемо потребне мјере, ми ћемо истопити наше јединице и довести у питање њихову даљу употребљивост за борбене задатке“.²⁰

Оваквих описа ситуације од стране војних команди, партијских организација и органа власти могло би се навести још доста.

Од почетка фебруара 1942. године, упркос натчовјечанским напорима снага НОП-а, њиховом неизмјерном хероизму и пожртвовању, морало се узмицати стопу по стопу. Сваки нови дан доносио је нове, још веће тешкоће за наше јединице: мање муниције, мање хране, слабија одјећа и обућа, све веће невоље са рањеницима, а непријатељ је био у прилици да чак и побољшава и увећава своје могућности.

По мом мишљењу, у тој ситуацији смо направили највећу грешку, али не у смислу да смо могли тући непријатеља и одржати се на тој територији, већ у смислу што нијесмо благовремено процијенили снагу, могућности и намјере непријатеља, па у вези са тим организовали наша дејства и даљи рад. Потцијенили смо непријатеља. Мислили смо да четници немају никакву перспективу у борби против нас, а нијесмо видјели снагу која стоји иза њих, која их је створила и која им је давала замах. Процјењивано је да непријатељ напредује због наше неодлучности, неенергичности, слабог држања чланова КПЈ (управо онако како пише у цитираном писму), па је упорно наређивано, од стране старијих команди, скоро без икавих услова за борбу, да се јуриша, напада, забацује иза леђа непријатељу, врше ситне акције у позадини непријатеља, да се он дезорганизује и да се нападају градови. Све је то било доста непромишљено и због тога је давало негативне резултате.

Оно што је у оваквој ситуацији било најгоре био је осјећај немоћности код бораца и нижих команди, осјећај да су наша

¹⁹ *Зборник*. . . том 3, књига III, докуменат бр. 106.

²⁰ *Зборник* . . . , том 3, књига III, докуменат 124.

офанзивна настојања осуђена унапријед на неуспјех — због недостатка муниције и свега осталог. Ишли су борци у напад из дисциплине, старјешине су их водиле неустрашиво само због тога да им се не би приговорило да су опортунисти, неенергични и слично, а то смо ми често и говорили. Тако су често нови офанзивни задаци, за које су борци били убијеђени да су нереални, доносили негативан морални ефекат, поред неуспјеха и тешких губитака које смо трпјели.

Навео бих на овом мјесту неколико примјера таквих наређења, која нијесу била у духу конкретне ситуације, већ су била одраз нашег убјеђења да се непријатељ може туђи енергичнијим радом и залагањем бораца и старјешина.

У наређењу Врховног штаба од 3. марта 1942. стоји: „За те банде треба груписати најмоћније снаге и обухватно их напасти. Ми вјерујемо да ћете ви подузети све да у што краћем времену ликвидирате те банде. Дакле, морате довести ваше најбоље трупе. . . Вријеме напада завесиће од доласка нових снага. Непријатељу не би требало дозволити да се организира и утврђује. С друге стране, напад мора бити тако припремљен, да апсолутно мора успјети. То налаже стварање брижљивог плана и трупе одморне увести у напад. За напад доведите оружје и муницију од ваших осталих одреда. То захтијева припреме од неких 20 дана, а за то вријеме и снијег ће спанути. . . Ми вјерујемо да је сва Црна Гора пролетерска-комунистичка, и таквим борцима не може се и не смије ништа на пут ставити. Позовите у борбу вашу омладину. Сада она треба да положи испит“.²¹

У Упутству ВШ од 17. априла стоји: „б) предузимање герилских акција, као оно за вријеме аустроугарске окупације. Тим начином непријатељу ће се нанијети велики губици, значи, лакше га је тако уништити, него масовним нападом. Овим начином борбе, он не може остати на селу, него ће бити принуђен да бјежи у вароши, одакле неће смјети тако често испадати. Герилска одјељења треба да су разне јачине: 3, 5, десетак, па и преко лаких ударних чета и до ударног батаљона. . . Правилним радом ова одјељења заиста могу непријатељу учинити живот несносим на селу. в) Оваква одјељења обавезно треба пребацивати на заузету територију од четника. Код оваквих теренских услова у Црној Гори, та одјељења неће бити уништена. Треба имати у виду да *непријатељ нема јаких снага* Сем тога, како нам изгледа, четничке банде у Црној Гори, не показују тенденцију за акцијама изван своје области. . .“²²

У Заповијести Врховног команданта од 6. маја 1942. године, између осталог, пише: „Ми смо већ много пута слушали такве пријетње окупаторских генерала, али их се никада нијесмо плашили. Нијесмо их се плашили ни онда када су окупатори за-

²¹ *Зборник. . .*, том 3, књига II, докуменат бр. 116.

²² *Зборник. . .*, том 3, књига III, докуменат 24.

иста још представљали неку силу, а камоли да их се плашимо данас, када њима на Источном фронту откуцавају посљедњи часови. . . Друг Стаљин је казао да ће још у току ове године немачка фашистичка армија бити уништена — и она ће сигурно бити уништена, а поробљени народи Европе ослобођени. . . Заједно са Црвеном армијом мора прећи у општи напад, у офанзиву и наша народноослободилачка партизанска и добровољачка војска“.²³

У писму делегату Врховног штаба Миловану Ђиласу, 28. марта 1942. Тито пише: „Ми смо, разумије се, о томе овдје доста дискутовали и дошли до истог увјерења као и ти тамо, да ову садашњу ситуацију у Црној Гори не могу ријешити наше бригаде, иако би оне, што сам сигуран, разбиле четнике код Колашина и очистиле тај терен. То је политичко питање примарног карактера, а војничко питање је секундарно, које се може поволно ријешити за нас само у том случају ако се тамо рашчисти у редовима Партије и преброди садашња криза у Партији, која је по моме мишљењу доста дубока, што се најбоље види из тога, како и сам кажеш, што и чланови Партије прелазе у редове четника“.²⁴

Из тих дана имамо и наређење у коме су овако формулисани задаци јединицама: „Морате обавезно стрелјати све оне који су потпомагали четнике и били наклоњени њима. Исто тако рашчистите и с лабавим и колебљивим елементима. При свему томе морате бити потпуно енергични и без сваког милосрђа. Ти ниткови ниште наше најбоље кадрове. . . Стрелјајте масу оних који су били прешли из партизана на страну четника. После тога стрелјања, они који остану неће више помислити да тако нешто направе. Поред овога посла обавезно морате спровести мобилизацију људства у Вјелополском срезу. Оне који се не би јавили стрелјати. . . Црногорцима ово саопштите“²⁵ (мисли се на Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку).

Оваква наређења су просљеђивана од Главног штаба на ниже команде и она нијесу доприносила предузимању цјелисходних мјера какве је захтијевала ондашња војно-политичка ситуација.

Могло би се навести још низ примјера из којих би се видјело да није уочена и правилно оцијењена снага непријатеља, па га се потцјењује, а у истој сразмјери се прецјењују наше могућности. Онај који је тада био на терену Црне Горе најбоље зна како се могло дјеловати у позадини непријатеља, нападати градове, вршећи припреме по 20 дана и концентрацију снага и средстава (наоружања и муниције) на једном сектору. Данас,

²³ *Зборник* . . . , том 3, књига III, број 62.

²⁴ *Зборник* . . . , том 2, књига III, докуменат број 90.

²⁵ Архив Војноисторијског института, кутија 2, рег. бр. 16—2, из наређења Врховног штаба Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије од 14. фебруара 1942.

гледано са ове временске дистанце, а имајући могућности да сагледамо цјелокупну ситуацију, можемо оцијенити колико смо у оној ситуацији били нереални, колико смо потцјењивали непријатеља а преувеличавали до немогућих размјера наше могућности. Таква, неадекватна процјена, рекао бих, онда нас је оковала, а и данас под њеним утицајем правимо неопростиве грешке не уочавајући тежину те ситуације.

Из тог периода имамо један изузетно важан докуменат у коме је извршена темељита анализа појаве четника и свих непријатеља НОП-а, као и осврт на њихове циљеве и методе борбе. Ријеч је о „Отвореном писму свим организацијама и члановима КПЈ у Црној Гори и Боке“. У писму се истиче: „... тај покушај народних издајица и изрода не би магао ни дјелимично да успије и привремено заведе и збуни један дио народа, да то нијесу омогућили и извјесни поступци и грешке учињене са стране организације КПЈ у Црној Гори“. Даље се указује на секташко искривљавање партијске линије, небрижљив однос по питању учвршћивања руководеће улоге КПЈ, као и на небудност и нехат. Констатује се, такође, да се „у Црној Гори поновио онај исти издајнички чин домаће реакције, који се већ одиграо прошле јесени у Србији, а јануара ове године у Босни“. У овом писму се нигдје не говори о томе да је непријатељ био слаб и да смо ми правилном политиком могли избјећи привремени неуспјех. Напротив, указује се да је због наших грешака, „непријатељ успио да привремено заведе и збуни један дио народа“ и да су „погрешке олакшале непријатељу његов разорни рад унутар самог фронта народноослободилачких снага“.

Даље се у писму поставља задатак: „Партију треба очистити од свих непоузданих, колебљивих и паникерских елемената“ и захтјев да чланови КПЈ „буду ослобођени од сваке панике, од свега што је налик на панику када ствар почиње да се компликује и на хоризонту помоли каква опасност“.

У овом писму преовлађује дух критике који произлази из реалног гледања на ондашњу ситуацију. И овдје се пледира на потребу борбе против панике, непоузданих и колебљивих елемената, али то је произлазило више из извјештаја које су Централном комитету и Врховном штабу слали поједини делегати и делегације, који нијесу успјели да проникну у бит збивања, па су све приписивали субјективном фактору. Ђилас у свом писму Титу, од 11. априла 1942. године, пише: „У Партији је откривен изванредан број шпијуна и петоклонашких елемената, а и велики број колебљиваца“. Он даје само констатације, а не наводи ни један примјер. Карактеристика ових његових извјештаја из тих дана јесте конфузија, контрадикторност, измишљање и произвољно конструисање ствари. У погледу колебљивости непоузданих елемената у редовима Партије, ситуација на терену је била сасвим другачија. О тим појавама може бити ријечи само

код ријетких појединаца а о шпијунима, колико је мени познато, не може се уопште говорити, нити навести иједан примјер.

Када је ријеч о овом документу (отвореном писму), мора се напоменути да је он настао осам дана после ије сјединце ЦК КПЈ која је одржана, отприлике, 4. априла 1942. године у Фочи. „На тој сједници је, наиме, извршено преиспитивање политичке линије Партије у односу на нека схватања о „другој етапи“ револуционарне борбе, која су била још увијек присутна у неким организацијама и руководством Партије, укључујући ту и сам Централни комитет. Та схватања, из којих су произишле немиле појаве, тзв. лијево скретање, које су нанијеле озбиљне штете народноослободилачком покрету, сужавали су његову платформу, на овој сједници су осуђена и дефинитивно одбачена“.²⁶

Курс о преласку на „другу етапу“ наговијештен је од стране ЦК још у децембру 1941. године, па због тога ово писмо, поред оштре критике, и скретања пажње организацијама у Црној Гори на штетност лијевог застрањивања, има општејугословенски карактер, а донекле и самокритички карактер због учешћа ЦК у стварању те линије.

Слабост нашег врховног командовања и главних штабова који су били на лицу мјеста била је у томе што нијесу правилно процијенили ситуацију. Није уочена снага непријатеља, његове могућности и циљеви. Нијесу уочене наше тешкоће у сваком погледу, па је од јединица тражено да ураде оно што је било немогуће. Оцјењивано је да негативан развој ситуације узрокују наше слабости, а не у толикој мјери снага непријатеља, о коме ми нијесмо имали довољно јасну и тачну представу.

Погрешна процјена и оцјена ове ситуације основни је узрок томе што смо ми коријен свих невоља видјели само у себи, а не и у снази и јачини непријатеља. Погрешну процјену ситуације нашег командовања морамо истаћи и због тога што нас је искуство упућивало на бољи рад. Ми смо се већ били увјерили да је непријатељ јачи од нас и да нас може, кад то одлучи, истиснути привремено са сваке територије. О томе свједочи јулско-августовска офанзива 1941. на снаге НОП-а у Црној Гори, новембарска офанзива 1941. у Србији и јануарска офанзива 1942. у источној Босни. Ми нијесмо могли сачувати односну слободну територију, што није ни било у духу наше концепције вођења рата (да то чинимо по сваку цијену), и са тог становишта гледано нијесмо направили пропуст. Пропуст командовања НОП-а се састојао у томе што смо исувише исцрпили наше јединице и претрпјели велике губитке. Да смо реално и на вријеме процијенили ситуацију, могли смо се много успјешније повући, уз мање жртва, извели бисмо више војске и не би се десило да поједине јединице остану у окружењу, да изгубе везу са глав-

²⁶ Мишо Лековић, *Реаговање Централног комитета КПЈ и Врховног штаба на развој ситуације у Црној Гори у току 1942. г.*, Историјски записи, број 2—3, за 1969. г.

нином зато што нијесу имале никакву оријентацију шта треба да раде.

Ето, овако гледајући на ситуацију о којој је ријеч, сматрам да смо територију напустили због тога, што је непријатељ био јачи од нас, што нас је потиснуо. Значи, непријатељ — окупатор и његова снага — био је основни разлог. Лијеве грешке и друге слабости су само додатне тешкоће које нијесу, нити су то могле, битно утицале на ситуацију. Правилна процјена ситуације, благовремено уочавање снаге непријатеља, могла је допринијети само нашем организованијем повлачењу и извлачењу већег броја снага, али никако није могла спријечити непријатеља да нас потисне са ове територије, да нас сачува од неуспјеха.

Драматичност ове ситуације најбоље је изразио Врховни командант у депеши коју је упутио Москви — Коминтерни 22. маја 1942. године. У депеши се каже:

„Од 20. маја налазим се са начелником Штаба на црногорском сектору фронта. Стање је критично. Италијанске јединице наступају са свих страна против наших партизанских јединица заједно са војним четницима Драже Михаиловића, којима командује Станишић. Четници иду по шумама и планинама, а Италијани — моторизацијом. Четници имају огромну количину аутоматског оружја, минобацача и муниције. Они насилно мобилишу сељаке, а оне који се опиру — убијају или масовно одводе у концентрационе логоре у Албанију. Наши партизански батаљони потпуно су исцрпљени у непрекидним борбама, а осим тога, нема више муниције. Ми морамо извући велики дио батаљона из Црне Горе да не би били уништени.

Сав народ проклиње југословенску владу у Лондону, која преко Драже Михаиловића помаже окупаторима. Мени са свих страна постављају питања борци и народ: „Зашто нам Совјетски Савез не пошаље помоћ; бар да пошаљу муниције и аутоматског оружја“. Са невиђеним херојизмом боре се наши партизани. Ево примјера: борци и командант Ловћенског батаљона поручили су ми: „Кажите другу Титу да ћемо сачувати два друга који ће доћи да јаве да смо сви погинули“. Питање помоћи за нас је врло озбиљно. У име Врховног штаба молим да пренесете Врховној команди Црвене армије нашу молбу да нам се помогне. Непријатељ чини посљедње напоре да нас уништи. Живот стотине хиљада је у опасности.

Ми знамо да је то немогуће, наставићемо борбу без обзира на жртве.

Не може ли се у Лондону нешто учинити против издајничке политике југословенске владе?²⁷

У садржају ове депеше снажно и рељефно је оцртана ситуација, њена тежина и судбоносност момента, као и стање код наших јединица које је настало као посљедица снаге непријате-

²⁷ Архив ЦК СКЈ бр. 15623/117; М. Лековић, н. дј., стр. 413.

ља, коју су пратиле све тешкоће и недаће које су проистекле из сукоба два неравноправна противника. Отуда је заиста несхватљиво да развој ондашње ситуације неко може објашњавати искључиво субјективним слабостима и грешкама.

Тито се много година касније осврнуо на ову ситуацију када је 1956. дао интервју директору Радио-Титограда. Сјећајући се тих дана, рекао је: „Морам да кажем да, до доласка на Тјентиште и до момента када смо видјели каква је ситуација наше војске, нисам био начисто у коме правцу да кренемо из Црне Горе. Али ту, кад сам видио у каквом смо тешком стању, колико имамо рањеника, било ми је јасно да нећемо моћи кренути ни у једном другом правцу осим у западну Босну“.

Из садржаја ове изјаве видљиво је да није на вријеме схваћена сва тежина ситуације.

Наша историографија је дужна да ове ствари изучи и да даде праву оцјену, право мјесто и улогу свим елементима који карактеришу ову ситуацију, јер мислим да то сада није урађено. Оно што је урађено, то је често једнострано, па према томе погрешно и никако не одговара захтјевима историјске науке.

5. — Дедијер је у Ш тому „Нових прилога за биографију Јосипа Броза Тита“, на страни 125 — 134, донио опширан разговор с Едвардом Кардељом од 11. октобра 1978. године, неколико мјесеци прије његове смрти. На страни 130, Кардељ, у одговору на Дедијерово питање, између осталог, каже: „Ако пишеш своје успомене само на основу сећања, можеш нешто да кажеш што није тачно. Тако се данас не сећам свега што је Стаљин тада рекао. Можда сам помешао састанак из 1944. са разговором из 1947“. Овај став из Кардељевог одговора треба да помогне да наведећи следеће ставове покаже да је ова његова констатација у потпуности тачна.

Мало даље, на Дедијерово питање о Ђиласу, Кардељ је рекао „Тамо у његовим брдима и последњи пастир хоће да буде фирер. Узми њихов билтен. Објаве листу стрељаних, па кажу: „Наставиће се! Свашта је радио тај друг, за везу с народом“. Он није хтео да употребљава израз политички комесар, него је ово измислио. Кад смо се повукли из Ужица, а после Пљеваља, почели смо да критикујемо тај црногорски начин рада. Написали смо писмо Црногорцима. Ја сам га написао, а Тито га је потписао. Критиковао сам њихову војну тактику и читаву унутрашњу политику масовног стрељања. Стрељали су људе зато што су кулачки синови, и јер постоји опасност да ће нас издати у другој фази револуције. Стрељали су два млада брата Тадића јер су главарски синови. Онда смо Ђиласа опозвали из Црне Горе. Послали смо Милутина, Ивана Милутиновића, али и он је радио исто што и Ђилас...“

У овој изјави има заиста много помијешаног, гледано са становишта времена. Испало би да се све ово што је побројано дешавало прије 22. децембра, када је писано писмо Црногорцима

о коме Кардељ говори. А редосљед збивања није био такав, о чему ћу касније говорити.

Мислим да изјава „није хтео да употребљава израз политички комесар“ има другачији смисао од онога што је стварно било. Ево како је дошло до тог израза. Ми смо у борби на Вељем брду, 19, 20. и 21. јула у јединицама имали политичке комесаре, а тако је било у читавој Црној Гори. Послије ослобођења Даниловграда, 20. јула, добили смо наређење да у сједиште ПК упутимо пуковника бивше југословенске војске Баја Станишића, који је био као војник у једној нашој јединици.

У привременој Врховној команди (како се тада звала команда, од које је касније постао Главни штаб), одржан је 21. јула састанак коме је присуствовао и Станишић. Он је поставио питање назива политички комесар и рекао да га то подсећа на руску револуцију и да борби даје комунистички карактер. Ђилас и другови из ПК прихватили су тај приговор и предложили да се назив тој функцији замијени са „лице за везу с народом“, с тим да садржина функције остане иста. Тај предлог је прихваћен. Видљиво је да је намјера била позитивна, да би се база за окупљање људи на линији устанка и на тај начин проширила. Зато мислим да дајемо адекватно тумачење ако кажемо „није хтео“.

Даље Кардељ каже да је у писму (од 22. децембра 1941) критиковао „политику масовног стрељања“. Мислим да се не може говорити о масовном стријељању до тога доба, па чак ни касније. Милутиновић је стигао у Црну Гору као делегат ЦК КПЈ 5. новембра, а Ђилас је пошао 6. новембра 1941. године. До тог времена није било много стријељања, а нити помена о другој етапи. Тадићи су стријељани око 15. марта 1942. године, а „Билтен“ (звао се „Саопштење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку“) са обавјештењем на крају „Наставиће се“ почео је да излази по доласку Милутиновића, тј. крајем прве декаде новембра 1941. године.

У вези са овом Кардељевом изјавом, важно је напоменути да је он из источне Босне, из села Чевљановића, преко Сарајева пошао за Словенију 12. јануара 1942. године („Дневник“ Владимира Дедијера, књ. I, стр. 77). Посљедње вијести које је Кардељ тада имао о Црној Гори, и ситуацији у њој, потицале су од 18. децембра 1941. године, када је у Врховни штаб дошао Пеко Дапчевић и из извјештаја од 14. децембра који је у Рудо стигао 21. децембра. Према томе, њему питања у вези са ситуацијом у Црној Гори, у периоду спровођења курса друге етапе, и стријељање Тадића нијесу била непосредно позната, као што су била позната оним члановима ЦК који су били у Фочи. Због тога у овим сјећањима каже: „Стрељали су два млада Тадића јер су главарски синови“. А ево шта о томе каже Обрен Благојевић, ондашњи партијски активиста на терену Пиве, гдје се догађај и збио:

„Али је несумњиво најтеже политичке посљедице изазвало стријељање петорице веома угледних и у народу омиљених чланова партије: Тадије, Радоја, Блажа и Рада Тадића и Јовице Јововића у Горњем Пољу, и Обрена Вукосављевића, водника Сељанског вода код Пивског манастира. До те ликвидације дошло је углавном овако. Спасоје Тадић, стварни емисар четничког покрета у Пиви, развио је у току првих мјесеци потајну али интензивну активност око организације овог покрета у неким пивским селима. Његовом синовцу Тадији дат је задатак да његов рад прати, па да га по потреби и ухапси или ликвидира, што је само по себи било непаметно, јер не само што је Спасоје био рођени стриц Тадијин, већ и човјек који га је школовао, па би чак и остављајући сродство на страну, народ такво дјело са Тадијине стране несумњиво сматрао нечовјечним. Зато је Тадија покушавао да Спасоја некако приволи да се окане таквог рада и да барем сједи мирно. Међутим, Спасоје се, иако је Тадији давао таква обећања, смирио само привидно, а мало касније, у засеоку Шљивовици, ликвидирао патролу која је била послата да га ухапси и успио да побјегне у Гацко. Секретар рејонског комитета извјестио је Окружни комитет у Никшићу, која је послао свог делегата, па је Тадија ухапшен и требало је да буде стријељан, али се, због отпора партијског чланства, од тога одустало, па је спроведен у Горње Поље. Због јавно израженог негодовања против хапшења и спровођења Тадије, код манастира је, на пречац, стријељан водник Обрен Вукосављевић. Остали чланови Тадијине партијске јединице, мимо којих се све то радило, изразили су редовним путем своје неслагање са Тадијиним стријељањем, на што су, мало касније, скоро сви били позвани у Горње Поље и тамо безбрижно отишли. Међутим, тамо су стријељани, не само Тадија, већ и Радоје, комесар чете, Блажо, скољевски руководилац. Раде Тадић и Јовица Јововић, врло храбри и истакнути борци-сељаци, док су искључени из Партије и лишени партизанске части Обрен Тадић, касније стријељан од Њемаца на Матешеву, и Јован и Милорад Јововић, касније виши официри наше армије“.²⁸

Као што се из горе реченог види, копља су се у Црној Гори тих дана ломила и око нечег другог, а не само око кулачких и главарских синова.

Јасно се види да је Кардељ о ситуацији у Црној Гори био фрагментарно обавјештаван, како је то учинио Рибар наведеним писмом. Тек касније, у јесен 1943. године, када је дошао у Јајце на Друго засједање АВНОЈ-а, могао се, из приче и сјећања других, детаљније упознати са оним што се збивало у Црној Гори у првој половини 1942. Због свега тога се и десило да је он и догађаје из 1942. збио у период када се они нијесу одигравали, тј. прије настанка писма од 22. децембра 1941. године.

²⁸ Обрен Благојевић, *Пива*, стр. 175.

У том периоду Моша није имао разлога да устаје против терора, јер га у ствари, није ни било, па није имао разлога нити да се плаши стријељања. Осим тога, није ни Моша био један од оних којима је увијек била блиска и присутна линија благог и промишљеног поступања.

У наведеним сјећањима Кардељ дотиче другу фазу револуције и стријељање кулачких синова, што је, како смо видјели, касније настало, и то, на жалост, између осталог, инспирисано поменутиим писмом ЦК које је писао он и усменим објашњењем самог Кардеља на састанку с црногорским представницима у Рудом 22. децембра 1941. године.²⁹

Ово сам све изнио због тога што код једног броја људи, па и оних који се баве историјом, постоји склоност да без резерве, без критичког прилаза и разматрања, прихвате све што су изрекли руководећи људи наше револуције. То се чини упркос упозорењима која су они сами чинили, како је то Кардељ урадио и у цитираном ставу „да су могуће грешке и нетачности када се ради о сјећањима која не базирају на документима“, а као што смо видјели, и документи се морају критички разматрати.

О изјави „да и последњи пастир хоће да буде фирер“ рекао бих само то да су пракса и искуство показали да од доба о коме се овдје говори па до времена у коме је ово Кардељ рекао, а и до данас, можемо смјело тврдити да нема много имуних у погледу жеље за влашћу на читавом југословенском простору.

б. — Овдје имам у виду у једну Титову изјаву, о којој исто тако морам нешто рећи. У књизи „Јосип Броз Тито“, књига VII, издање „Културе“ 1957. године, стр. 148, пише: „Убрзо после тога сазнали смо да је устанак спласнуо због издајства извјесних људи који су били у редовима устаника, као што је Бајо Станишћ, пуковник бивше војске, и неки други официри старе југословенске војске“ Ово је речено у одговору на питање директора Радио-Титограда о тринаестојулском устанку, приликом Титове посјете Црној Гори у јулу 1956. године. То су сјутрадан објавили сви листови, а издавачко предузеће „Култура“ је интервју објавило у свом издању.

Не знам како је и на основу којих извора и података дошло до овакве оцјене, али је очито да су — због објективног и комплексног сагледавања ситуације, о којој је ријеч — нужна додатна објашњења. Ради се о томе да Бајо Станишћ није имао никакву улогу у тринаестојулском устанку, ни у његовим припремама нит у извођењу, сем што је био обичан војник у једној нашој устаничкој чети. Када је дошао у сједиште ПК, о чему је напријед било ријечи, италијанска офанзива на наше снаге била је у пуном јеку, па ни он, а нити други официри бивше војске, макар што да су мислили, нијесу могли битно утицати на ситу-

²⁹ Рудо — споменица поводом тридесетогодишњице Прве пролетерске бригаде, Сарајево 1971.

ацију. Сасвим је другачија улога Баја Станишића и многих официра бивше југословенске војске у првој половини 1942. године, иако ни тада није била пресудна. Што се тиче привременог пораза тринаестојулског устанка, њему је основни, чак и једини узрок: шест и по окупаторских дивизија, око 100.000 непријатељских војника колико их је напало црногорске устанике, чији је број могао износити највише до 30.000 људи, недовољно наоружаних, сврстаних у устаничке чете које су стваране на брзину, због чега нијесу ни могле бити чврсте војничке цјелине. Значи, бројни однос снага био је 3,5 према 1. Радило се о добро наоружаним, чврстим регуларним јединицама, наспрам слабо наоружаним, тек формираним јединицама народне војске, у којој је бар једну четвртину чинило људство без икакве војничке обуке — омладина, или, изражен на други начин; тај однос снага изгледао је овако: на свака 4,5 становника Црне Горе био је по један добро наоружан непријатељски војник.

На крају, као закључак овог разматрања, морам истаћи да историјска наука нарочито инсистира на томе да се крупни догађаји сагледају у склопу свих услова и чињеница који их опредјељују, раздвајајући посебно од општег и битно од небитног.

Бошко Ђуричковић